

2000 чылда "ШЫНГА":

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүр эгелээн

№ 89 (16151) ♦ 1999 чылдың декабрь 7, вторник ♦ Ат салган шагы ♦ Садар өртээ дугуржулга өзүгээр. 19.45

ТР-ниң Дээди Хуралында

Референдум болур

Тыва Республиканың Дээди Хуралының ээлчек чок он чедиги сессиясы декабрь 3-тө болуп эрткенин дыңнаткан болгай бис.

"Тыва Республиканың Конституциязының 105 болгаш 111 чүүлдеринге өскерилгелер киирер дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузунуң дугайында ТР-ниң Дээди Хуралының 1999 чылдың октябрь 19-та хүлээп алган №388 доктаалын күш чок болдурар дугайында айтырыгы аяа бир дугаарында чугаалашкан. Бо талазы-биле илеткелди ТР-ниң Дээди Хуралының комитет даргазы Э. М. Мавчин кылган. "Тыва Республиканың Конституциязының 105 болгаш 111 чүүлдеринге өскерилгелер киирер дугайында" айтырыгы талазы-биле Тыва Республикага бүгү улустун референдумун эрттирер дугайында Тыва Республиканың Президентизинин саналы-биле чөпшээрешкен. Тыва Республикага бүгү улустун референдумун 1999 чылдың декабрь 19-та эрттирерин ук доктаалда айткан. Ол доктаалды федералдыг хоойлуга дүүшлеп турар дээш ТР-ниң прокурору Е. Овчинников Дээди Хуралга удур даянышкынын киирген. Ол шкыш РФ-тин Президент Администрацияның начальниги оракланы Л. Гильченко ТР-ниң Дээди Хуралының шитпирин федералдыг хоойлуга дүүштүрер хемчегин алыр бижикти чоруткан. Бо

айткаш, референдуму эрттирер бодалын илереткенер. Депутаттар В. С. Орус-оол, Х. Д. Монгуш, К. А. Бичелдей, В. И. Иргит болгаш өскелер-даа санал бергеш, доктаалды күш чок болдурар, болдурбазында дугайында боттарының саналдарын чугаалааннар. Депутаттар санал-овалын

Хүлээндиришишкини чөпшээрээн

Россия Федерациязының Сан-хөө яамызыдан конкурс болгаш дедир эгидер үндэсизге инвестиция чээлини алырынга Тыва Республиканың Чазаның хүлээндиришишкини "Каа-Хем" разрезиниң директору В. Х. Кара-оол сөс алгаш, бугурулуңи байдалын, даг-транспорт техниказының эргижирээни, техниктиг эе дерилгени чорудары бирги бергенин сорулгазы болу бергенин, ону боттандыра дээш чүчү кылып эгелээнин депутаттарга чугаалап берген. Депутаттар директордан хөй санниг айтыргаларын салган. Айтырыгы сайгарып чугаалашкан соонда, разрезке ТР-ниң Чазаның хүлээндиришишкини чөпшээрээн доктаалды хүлээп алган.

солушкан соонда, Дээди Хурал Даргазы Ш. В. Кара-оол Дээди Хуралдың доктаалын күш чок болдурары-биле депутаттарга бадылаткан. Чүгле он үш депутат ол дээш бадылааны-биле доктаал күштүг болуп хевээр артка. Тодаргайлаарга, декабрь 19-та референдум болур.

тургустунган байдалды ужурунда бюджеттин орулгалыг кезинге тодаргалар кылыры болган чарыгдал кезээнге эдилгелер киирери чугула болу берген деп, Мария Кыргысевна эгезинде демделээ. Оон чылдагаанын депутаттарга сайыт тайылбырлап берген. "Тыва Республиканың 1999 чылда республика бюджетинин дугайында" ТР-ниң Хоойлузуна республикага сак-хөө дузаламчызы 506,2 млн. рубльдин трансферт акшазын алырын айткан турган. Херек кырында 643,6 млн. рубльди алырын мавап турар. Ычангаш бо түн 27,1 хуу өскен. Ол шкыш өске-даа төптөн алыр чээдилер, деткимче акша-хөрөңгилерниң түнүнде өскерилгелер болган. Моон чылдагааны-биле 1999 чылда республика бюджетинге өскерилгелер болгаш немделер киирер хоойлугу хүлээп алыры чугула болу бергенин илеткелчи айткан.

Сессияга хоойлу телевиденин бүгү талаанг сайгарып көргөш, "Тыва Республиканың 1999 чылда республика бюджетинин дугайында" ТР-ниң хоойлузуна өскерилгелер болгаш немделер киирер дугайында" Хоойлуну хүлээп алган. Ында республика бюджетинин орулгалар болгаш чарыгдал талазы-биле кезектеринге көрдүнген акша-көпеектин түнүн мурнукузудан улгаттырган. Сессия оон-биле ажылын дооскан. Таан-оол ХЕРТЕК.

Хоойлуда өскерилгелер

"Тыва Республиканың 1999 чылда республика бюджетинин дугайында" ТР-ниң Хоойлузуна өскерилгелер болгаш немделер киирер дугайында" ТР-ниң хоойлузуна телевиденин

талазы-биле айтырыгы сессияга дыннап, чугаалашкан. Илеткелди ТР-ниң Сан-хөө яамызының сайыды М. К. Нурсат кылган. Бо чылдың республика бюджетин күүседип турар үеде

I. Рубрикалар:

- Шынның" почтазындан.
- Солун болгаш номчукчу.
- Айтырыг — хары.
- Эртем-техникада чаа чүүлдер.
- Сөөлгү шакта.
- Кызыгаар—ыдыктыг.
- Кадык-чаагай амыдырал дээш.
- Кижичугаалажып таныжар.

II. Булуңнар:

- Бойдус болгаш кижичугаалажып таныжар.
- Литературлуг арын.
- Школа болгаш амыдырал.
- Кадыкшыл—байлаавыс

деп рубрикалар база булуңнар адаанга бижикчилерниң чагаалары парлаттынар.

Дуза кадар

"Россия болгаш Тывага күрүне хөгжүдүшүн билгилеер, конституция реформаларын боттандырап талазы-биле бистин бургунарлар турарымысты Европа Чөвүделинниң келжигинери күлүп көргөн" деп, ТР-ниң Президентиниң Ш. Д. Ооржак Тываның суд эрге-чөгүргөзүниң төлээлери-биле учур-жылыштыга даадылган. Россияның Президентизинин Чарымын өзүгээр ТР-ниң Дээди судунун даргазынга томуйлаткан М. Ч. Күжүгөткө Ш. Д. Ооржак байыр чедирген.

Эрге-чөгүргөзүниң күүсекчи, хоойлузулуга, суд органдары быжгып, эрге-хоойлулуг демократтыг күрүнеин тургузары уламчылап турарын Президент демделгезин. ТР-ниң Конституция судунун дугайында Хоойлуга ат салган, Арбитраж судунун составын кадрлар-биле быжгылап турар. Ычангаш юристер ам-даа чедилпейн турар. 1991 чылда республикага 433 бугурулге ажылап турган болза, ам оларнын саны 14 муң ашкан. Оларга юридиктиг консультациялар чугула херек. РФ-тин болгаш ТР-ниң хоойлуларының сорулгаларын массалыг информация чөпшөктерин дамчыттыр чоңга тайылбырлаары эргежок чугула дээрзин Президент айткан.

Судьялары компьютер техниказы-биле хандырынынга дуза кадарын Ш. Д. Ооржак аазаан.

Рита САМБУ.

Хүндүлүг номчукчу!

Келир 2000 чылдың бирги чартында "Шын" солунунуң чагыдылгазы эгелээн.

Чартык чылда чагыдылга ниитизи-биле 95 рубль.

Ону тодаргайлаарга мындыг: солунунуң чагыдылга өртөө 30 рубль, почта чедирилгези дээш 65 рубль.

Организацияларга — 150 рубль.

Үш айда — 31 рубль 70 коп.

Бир айда — 15 рубль 80 коп.

Чагыдып алырынче далажыңар.

Чагыдылганы харылзааның бүгү салбырларында хүлээп ап турар.

Сөөлгү шакта

● **Москва.** Россия Федерациязының Чазаның Даргазы В. Путин бурунгу хүн Төп телевиденинниң "Зеркало" дамчыдылгазының башкарыкчызы Н. Свириденниң айтырыгына харылап тура, Чечняда байдалга, Федералдыг Хуралдың Күрүне Думаныңга сонгудаларга болгаш экономика айтырыгына хамаарыштыр тодаргай харыларын берген. Чечняда улуг кеме-херек үүлгедикшикнери кылбаан кижилерге келдер көргүзөр дугайында айтырыгы шитпирлеп турарын В. Путин дыңнаткан.

Сөөлгү үеде хосталган районнарда хамааты хелтер кедип алгаш чаштынып чоруп турар дээрбечилерниң саны көвүдөп турары илереп турар. Шелковской районда телевидени ажылдап эгелээн. Дескенерге бүгү таланды дузаламчызын көргүзери уламчылап турар.

● **МОСКВА.** Узбек ужар чүүл компаниязының ТУ-114 самоледу найысылалдың Домодедова аэропортуна уруп үнүп бар чораш, андарлып дүшкен. Экипаж кижигүнү 5 кижичи өлгөн, самолеттин командири болгаш техникни аар кемдээшкенин дигир артка. Барык 8 тонна чүк дажыыр бо самолетту Узбекистанга он чыл бурунгаар бугуруп эгелээн, аварияның чылдагаанын истеп турар.

● **СТАВРОПОЛЬ.** Улуг Тилелгениң 55 чылынга

тураскааткан ажылдарны крайда калбарткан. Шериг албаны эрттирери-биле белеткенип турар оолдарын чыгыңга маршал Г. Жуковтуң Тилелге хүнүнде чугаазын радиога дамчытканы аныктарны хей-аыт киирип, өөрүшкүнү болдурган.

● **МОСКВА.** Украинаның президентизин албан-дужаалга ийги уда сонгуктан Леонид Кучма Москвада уруп келген. Ол РФ-тин Президентизи Б. Н. Ельцин болгаш Чазак Даргазы В. Путин-биле ужурашкан, ийи чурттарның найырдалдыг харылзааларының айтырыгына чугаалашкан.

● **НИЖНИЙ НОВГОРОД.** Хеп дааранын бирги Россия фестивалында ажыттыңан. РФ-тин 33 девисээрлеринин делегациясы оон ажылында киришкен. Эки продукцияларга сертификаттары тывыскан, тилекчилерни шаңнапктаан. Келир чылын ийдиг фестивал база анаа болурун дугурушкан.

(Агентилелдер медээлеринден).

МЕДЭЭЛЕР

ӨГБЕЛЕР ХОНАШТАРЫ

Чаа-Хөл кожуунун Ак-Хем чок-кавызы, арты болгаш ишти талазы шаанда тыва араттарның хонаштурлаглары чораш. Ылангы мези ада-өбелерин Кучункуратка чайлаар чүе. Ам Ак-Туруг суурун чурттакчыларның бир кезин ол черлерде хонаштурлаглар тудуп алган. Мен база ында кыштаг тудуп алдым. Канчаарга-да өбелерниң эрги хонаштары чөле кедилг болгай.

Седип САМГААЖАП.

ДАГ СПОРТУ

Танды, Саян сыннары арга-эминерлиг, немнерлиг. Тожунуң, Каа-Хемнин, өске-даа черлерниң аңчылары бышак-биле шып каан хаактар кеткеш, ай-айы-биле аңнап чораштар. Дагдан чунгулап бадар шаналар база турган. Спорттун солун бо хевирин баштайгы удаада Кызыл хоорайдан ырак

эвесте Черби суурунга тургузуп болур. Амгы үеде ында Кызыл хоорайның дыштаныкчылары ында-хаая чунгулап турар.

Иргит САМБУУ.

АРГЫЖЫЛГА ӨРТЕКТЕРИ

Чоокта чаа-ла кожавыс Абакан-биле бир олут дээш 70-90 рубль төлээш, Кызылдан автобустуг аргыжып турдус. Ам оон бир баарының өртөө оранчок улгаткан—180 рубль чедип турар. Кол чылдагааны божа машина-техниканың ажаалда-тежээлдеринин улгатканы, кывар-чаар материалдарның өртөкүнезиниң өскени.

КОМАНДАДА—"ЯПОННАР"

1999 чыл тыва спортчуларга төөгүлүг болуп турар. Төп солун, сеткүүлдер ол дугайын каш-даа парлап үндүргөн. Бо чылдың октябрь 17-де

"Московскийсомолец" солунунуң корреспондентизи Олег Фочкинин дыңнатканы бола, РФ-тин сүмо хүрешке команданың кижигүннери Аяс Монгуш (дензизи 115 кг.) алдын, Кан-Демир Куулар (дензизи 85 кг.) медальды Европаның сумога бешки чемпиондынга (сентябрь төнчүзүнде) чаалап алган. Тыва оолдарга октааттырылган итали, француз, өске-даа нациялыг спортчулар баштайгы удаада оларны "японнар" деп танымайн тургаш, сөөлүнде ылап билип каан.

КУДЕР-ООЛДУҢ КУРЛАВЫРЫ

Улут-Хем кожуунда "Эй-лиг-Хем" совхоз 420 тонна ситенин белеткеп алган. Ук ажыл-агый продукциязын эн хөйү-биле бүдүргөн. Чүге дизе ол тараа, картофель, ногаа болгаш ситени ажаап белеткээр шөлдүг.

Өөрүп четтиришишкин

ХОЛУН ТУДУП ЧЕДЕР МЕН

Мени Лопсан Аян дээр, шериг-албан хүлээлгем эрттирип турган үеде балыглангаш, амгы үеде Москва хоорайда академик Н. Н. Бурденко аттыг кол шериг госпиталында эмнедип чыдыр мен. Агаар-десант шеринге албан-хүлээлгем эрттирив турдум. Тускай дужаал өзүгээр бистин кезекти Дагестанче чоруткан — солдат кижичүлээлгезин, даалгазын хүүседир апарар. Анаа аар балыглаткаш, госпитальче киргеним ол.

Октябрь 26-нын хүнүнде дүш соонда меза чыдарым №410 палатага Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак нейрохирургия салбырының начальниги-биле калы кирип келирге, мези-биле кады чыткан Кол штаб-тын начальниги А. А. Лаптев база полковник А. Кипоть безин кайган ханмады. Бистин Президентивис чоңу дээш улуг сагыш салып, оларны кадыкшылы дээш сеткили дүвүрөп чоруурун бо

ужуражылга бадыткап турар. А мен шкыш солдат кижиче ол кончук улуг өөрүшкү болду, артында аарым безин суларай бээр чорду. Президентивис меза дүрген сегинрини күзээш, бажымы суйбап кааш чоруптарга, аарым безин чидип, чийк сергек апарып, соондан үне халыыр чыгып чүткүрүмге, ийи бут шимчeves, аар даштар баглап каан дег, чыдып кагдым.

Сагыш-сеткилимни чингедип, моральдыг дуза көргүскени дээш, Шериг-оол Дизиживичиге кадыкшылды, чедияшкенин күзеп, ам-даа президент ажыл-херезин уламчылап, хуусаазы төнере-даа хевээр арттырар хоойлулуг чүе бола, артсын деп-даа болаар-дыр мен. Четтирдим, сагыш-сеткилим чингеп, аал-чуртумда, чоңум аразында дег болу бердим. Ийи бут кырынга кылаштай бергеш, Президентинин холун тудуп чедер мен.

● **ЧЕЧЕН РЕСПУБЛИКА.** Террористерге удур операциялар уламчылап турар. Ужар чүүл дээрбечилерни мөөнелген черлерин боомбалаан. Мурнулда Грозныйнин мэри турган Б. Гантемиратун тургускан ополченнери федералдыг шериглерге дузаны кадып турар.

ХҮНДУЛУГ АЖЫЛ БЕРИКЧИЛЕРИ

"РФ-тин чоңун ажылга хаара тудар дугайында" Федералдыг хоойлунуң 25 чүүлүнүн 3 пунктузунга үндэзилээш, ажыл берикчилери ай санында ла чоңуна ажылга хаара тудар органдарга ажилдакчылар негетинин турор хостуг черлериниң дугайында медээни, албан-дужаа-

лын айттып, киирер хүлээлгелиг. Бир эвес силерде ажылдаар хостуг черлер бар болгаш ол дугайында чоңуна ажылга хаара тудар албан черлеринге дыңнатпаан болзунарза, кожууннарның,

Чоңуна ажылга хаара тудар федералдыг күрүне албонунуң Тыва Республика талазы-биле департаментизи.

Соңгудаларга уткуштур

Күрүне Думазынын депутадынга кандидат СЕРГЕЙ КОНВИЗ

Допчу намдары

1955 чылдың апрель 15-те Кызыл хоорайга төрүтүнгөн.

Школа соонда Томскиниң башкарылганың автоматчытан системалар болгаш радиоэлектроника институтун дооскаш, 1978 чылда Республиканың радио, телевидение дамчыдылга төвүнге инспектор ажылдан күш-ажылчы намдарын эгелээн. Тыванын машина-тудуушкун заводунуң бүдүрүлгө салбырының инженер, даргазы, "Тыва туду" трестинин инженер, эртелекцизииниң оралакчызы, "Главснабтын" директорунуң оралакчызы, бирги оралакчызы — ооң ажылдап келген оруу допчузу-биле ындыг.

1997 чылдан бээр "Техопторг" кызыгаарлаан харысалгалыг ниитилелди удуртуп турар.

Чогум утказы "чаа" дээнимде

Бодум хуумда Сергей Семенович Конвизти чоокка чедир танымас чордум, ыччала-да танышкаш, ооң сагыш-сеткилин билип алгаш, үнелээр болгаш деткир ужурулг политик деп биддим.

Сергей Конвиз — Тыва чуртунуң утку-дөстүг огу. Ооң иези Евгения Николаевна Кулева Буня-Бадиргы нояын эрге-чагыргага хевээр турган үезинде-ле Ээрбекке төрүтүнгөн. Сергей Конвиз Кызылга өөренип өскөн, спорт школазынга суралыг тыва мөгелер Ооржак Дапыл биле Ондар Өргелээрниң чүткүлдүг өөреникчизи чораш, анаа оон-биле кады Слава Кара-Тонуг (ам спорт комитетинин даргазының оралакчызы), Сергей Горев, Валера Төгүт-оол хурешке мергежил турган, ол-ла секцияга амгы үеде делегейниң болгаш Олимп оюннарын чемпиону Александр Медведь база кээп турган. "Мен анаа найралга, акы-дунма сеткиле, экиргек-дузааргак аажы-чанга дадыккан мен" — деп, Сергей Семенович бөгүн өөрүп чоруур.

Сергей Конвизти чогу-на чаа политик дээнимде, утка бар. Ол саарылга болгаш политикага мурунда кымдаа ажыглаван чаа билиш-

киннер-биле илерээн, оңу совет эзунис экомомистер болгаш "чагыс аай чагыс башка баштадыр" дийип, көгүттүнушкен политиктер эптеш турбас удурланышкын-биле уткаан; планннг экомомиканын сурукчузу президент Ш. Ооржак баштаан удуртукчулар аяаа кадалып, шагдаа-мергээ шын-меге

кыннарынның" чевенин болгаш бүдүлүүн кижжи кайгаар! Мырында чоокта чаа бензин өртээ улгады бээрге, казак парлалгазы Сергей Конвизти буруудаткан. Бир эвес оон саарылгазы (ында удуртурганнын херээ чүү ирги? Бо "буруудалышкын" Сергей Конвизке улуг мактал, казак экомомистериниң уттурга-

зеп-дилеп келген кордакчынын көзүлгениниң демдээ кылдыр билдинип кээр, кандай чүвөл аан?!

Сергей Конвизтин саарылга чорудулгазынын чединикин чүдөл дээр болза, ол ажыл-херекти чүгө экомомиканын чуруму-биле эрегей көрүп олурбайн, харын саң-хөөчү ханы шинчилелдерин чорудуп, чагыс ашалаан ийи-үш акша үндүрүп аларынын аргаларын шын шилип аларында. А чаа политик болган ужуру чүдөл дие, чурт иштинде частышкынның байдалды тодаргай сайгарып көргөнинде. Шынап-даа болза, бүгү улуг Россиянын иштинде девискээрлериниң "нояннары" суверенитетти он шаа чыл улаштыр кустукуже четтирип олуруп оор дээрден башка, экомомиканын тускайлап болурун байдалдары көнүс илерезин хевээр арткап болгаш чоңуң амыдыралы улам дорайтап оор. Ол байдалдарын "чудунга борашпаан" чаа политиктер ниитилеп хөгжүлдээниң хойлу-жудулганын эң чаа аргаларын Дума дамчыштыр ажылаар деп түннелге келген.

Сергей Конвиз дээш бадьлаарын кымдан-даа негес мен, кижжи бөрүзү үлээнин боду хүлээр, чон ниитизинде чон-хуузуң боду шилийр. Чолын-оол Доржоо.

Истелгелер кылып шаг болган. Оларын "буруудалышкын" чүвө болза, Тывага суралгаан турган 110 ферманы безин вынин барымдаазы, тыва сонгукчуларын эзулуг-ла кү-

"Паспортуң кайыл?"

Шаада Тыва ССР-ге каттышкан соонда сонгудалар чоруп турган чүвө ийин он. Агитаторлар өвүске үргүлчү кээр. Кандидаттың бюллетени кандыг өнүгү болурун айтып бээр.

Ачам бир-ле сонгуда чораш, паспорт чок келди. Авам билип кааш:

— Паспортуң кайыл? Чүгө каапкан келдиң? — дээш, ачамны кончуп эгеледи.

Ачам тургаш:

— Мындаа кээп турган даргалар сонгуда баарда, паспорт мыап-ла херек дээр улус боду чоп. Ынчангаш мен ында чагыс кижжи кирер өрээлче кире бергеш, ол даргалар аттары бижип каан бюллетень деп чүвезинге ораагаш, туткаш, хааржакче суп кириптим — деп бо ийин мон.

Оон авам база кончуп-кончуп:

— Бидыг мелегей ашак ийин мон, паспортүң экел — дээш чорудулду.

Баарга, сонгуда улугу чүгө бээр боор. Авам ычач ачам паспорт чок кээрге:

— Сен ат кылдыр. Сен сонгудар дээш эвес сен, паспортүң чүгө мынар сулкан сен, азы улуг дарга болуспас турарың ол бе?

Сонгуда эрткен соонда, сонгуда участвовуну улугу паспортүң экел берди ийин.

Ам сонгуда кончуп соок үеде болур болганда, сонгудаларга чедип шыдаас улустарны бажынарны шуут барып тургаш, шын чизе-дамызын тургускаш, бажынарны сонгудар болза экки. Олар — инвалидтер, шуут назылап кыраан, өөндө чыдар аарыг кижжилер дир.

Мен хуумда кырган-даа болзумза, участо ажыттынарга, барып сонгудур мен. Бо үеде сонгуда эрттирери берге. Ылаагы катап-катап сонгудалар эрттирерге, ажил-агыга, акша-төгерикке-даа берге шыккалды. Боду-вустун хамааты хүдээленишти черде күүседир алаар бис.

Серен-оол ОЮН.

ТР-НИҢ ДЭЭДИ КУРАЛЫНЫҢ ДЕПУТАТЛАРЫНЫҢ КАНДИДАТЛАРЫ

Кызылдың Первомайский № 4 сонгудла округундан Владимир Григорьевич БЕСПАЛОВ

Республиканың Дээди Хуралының депутатыга кандидат, Россия Эвилелиниң Устүү-Енисейниң Казактар округун атаманы кижжи болганымда, бистин сонгудла округу-вустун амыдыралчы чутула айтырылгарын шийтирилээринге идепкейлиг болуп, бодумун мурнумга дараазында тодаргай сорулгаларны салып турар мен:

— националдар аразында харылсааларга болгаш республиканың ниитилел-политиктиг байдалыга казактарнын быжылгакчы ролюн кадалага арттырарын;

— казактарнын бүгү Тывага ажыктыр ажил-агыжы болгаш ниитилел ажил-чорудулгазынын эрге-хоойлу баазаны хандыраарыңче уланган хоойлу-жудулга актыларын ажылдап кылчырын;

— Тывадан шеригке келдирткен оолдарын төрээ чуртунуң мурунуга хүдээлгезин билдилик болгаш бедик мергежилдик күүседирин чедип алары-биле шериг-патриоттук кижжилдикте болгаш шеригте белеткел талазы-биле ажилды күштелдирерин;

— хоранның арага-дары аймаан болгаш наркотиктерин республиканың иштинче кирип сөөртүр база таралыр ажыл-чорудулгага удур туржурун;

— Россия-моол күрүне кызыгаарынын тыва участвовун камгалалыгы казактарны кириштирериниң дугайында айтырыгын тургузарын идепкейлер мен.

Хүндүлүг чагыс чер-чурт-туларым! Чүс-чүс чылдарыңа быжыг чачылдарыңа ачы-ында бистер, казактар, бот-тыгарлар болгаш Россиянын девискээрлериниң катап тургузар арга-шынекти кадалага арттырган бис. Бот-боттарымыска билишкенин болуп, деткижи черааш, бистер үе-шаарын багыч чурттап эрте бөгү бис. Улгаа-медерелерин болгаш чүрээнер-биле бадьлаар!

Кызылдың Чехов № 8 сонгудла округундан Владимир Васильевич ХОЗЯЕВ

Шалыны каян алырлы, эки ажылга каянчип кирип алдым деп айтырып бистин шуптуу-вусту дүвүредип турар. Эки ажылдык бүдүрүлгелер көвүдээр-ле, биске эки, ыччала-даа оларын амгы үндүрүп политиказы бооп тудуп турар. Татар-моол эжелел үезинде безин ындыг турбаан ийик.

Дээди Хуралдың депутаты кандидаттың "Яблоко" шимчээшкенинде депшитирген болганымда, үлет-пурден үндүрүгү 20%, көлээ ажыл-агыйыда 15 хуу кызыгарын санаалдап турар мен, оон түннелинде республика бюджетти чортуу орулгага алаар, анаа үндөйлөш:

1. Пенсионерлерге, инвалидтерге, уругларга медицина дуузын халас көргүзерин;

2. Оорга чүзү, чүзү аарыны эминээр төптү тургузарын чедип алары программаның кол өзээ бооп турар. Аарыга, бертик-бемелге таварышкан кижилер ынай-бээр эмневиң чорур аргазы чок үеде, ындыг төптү аядар болза, оорга,

чүзү аарыны долу эмнээр арга тургустувар. Аарыг улуска РФ-тин өске девискээрлеринден дуза көргүзөр арга улгадыр, саң-хөө экижирге кадыкшылга төптери туттувар. Агаар-бойдузу аары Тывага Сибириниң муруну чүгүнүң кадыкшылга зонаазы көстүп келер, туристер хөй чыгырга, орулга көвүдээр. Тыва мал-чиннарын чүс-чүс чылдарда бүдүрүп келгенин продуктуларын бүдүрүлгелер болбаазырадып эгелээр, көдээ ажил-агыда бадьышкын, чоңуң турениги байдалы сегир, амгы байдалына уштунар бис.

"Яблоко" каттыжышкыны өске шимчээшкенирге боду-вусту ажилдап кылгаш, Хоойлу болдулары-биле киргеш. Уругларга, ада-нелерге чүгө өөрүчүк болбазыл? "Яблоконун", мээң хууда саналдарымны деткип, чөпшээржер болуварга, декабрь 19-та сонгуду участвовунуңа кээп, шилчегенер езугаар бадьлаар!

Чоокта чаа, бо хүнүнде, ТР-нин Уруглар фондунуң база Херээженер эвилелиниң деткичизи, Москвада "Инвест" организацианын директору Н. В. Ильиниң белээ 5 компьютерни алыр ааскежитип болдувус. Ол компьютерни Москвадан бээр эккеп бээрине Күрүне Думаның кандидаты, генерал-полковник Н. И. Локтинов

улуг дузаны көргүскен дээр-зип демделеп каайн. База ол ышкак, бистин фондуңуң доктаамал деткиччилери "Тешиң хаб" КХН-ге, "Тыва нефть-продуктуга", "Тыва-фармацияга", "Соодулга" комбинатыга, ресхерлекчилер садыг баазыныга, "Каниеларына барааннары" садыга, "Кара-Хаак" советхотун ногаа өстүрер бригаданыңа улугу-биле өөрүп четтиргеништи илереттивис.

Май ДОРЖУ, Россиянын Уруглар фондунуң Тывада салбырының оралакчы даргазы.

Парлалга конференциязы СЕРЕМЧИДЕ — ХОРАМЧА ЧОК

Эрткен неделяның төңчүзүнде "Террорга удур казыргы" деп операцияны республикада чоруп турарынын дугайында парлаалга конференциязы ИХЯ-ның хуралдар залына эрге-хоойлу камгалаар органның бүгү адырларын удуртукчуларынын, төлээлериниң киржилгези-биле ИХЯ-ның оралакчы сайды В. Н. Конгор эрттирген. Анаа ИХЯ-ның сайдынын оралакчызы, хөй-ниитиниң айыл чок чорук милициязынын начальниги В. О. Тарыма бо талазы-биле чоруттунуп турар көмөгелерни журналистерге чугаалап берген.

РФ-тин Чазаның 1999 чылдың сентябрь 15-те хүдээп алганы "Террорга удур хөдөлүшкүннер талазы-биле хемчеглер дугайында" № 1040 доктаалын база РФ-тин ИХЯ-нын болгаш ФАА-нын 1999 чылдың сентябрь 12-ле № 061/0185 дужаалын күүселер сорулга-биле Россиянын бүгү девискээрлеринде "Террорга удур казыргы" деп улуг масштабтыг операция калбарган.

ТР-нин ИХЯ-нын 1999 чылдың сентябрь 14-те № 291 дужаалы-биле республика девискээринге операцияны чорударынын чурумун тодараткан, башкарыкчы болукту тургускаш. Күүсекчи эрге-чагырганын органнын оон ангыда онза байдалдарын, террорлуг актыларын болдуру-базынын талазы-биле болгаш профилактиктиг хемчеглерин чорудары-биле ведомстволар аразынын оперативтиг штавын база тургузуп алганнар. Кожууннарын иштики херектер килдистеринче ИХЯ-нын эргелелдериниң, килдистериниң удуртукчулары үргүлчү үнүшкүннерин кылып келген.

Хүвүнү-не операцияга ортумаа-биле 692 эрге-хоойлу ажилдакчылары хаара туттунуп турар. Анаа немей ИХЯ-нын иштики батальонундан 60 кижжи, оон ынай хамаатылардан 40-60 хире кижжи эки тура-биле операцияга кирип турарын В. О. Тарыма демделгезин.

Операциянын ажил-чорудулгазынын үезинде ниитизинде (декабрь 3-түн медээзи-биле) 1357 кем-херек үлгелерин бүрүткеттинген. Оон иштинден 768 кем-херекти илередип айткан, а 653 кем-херек үлгелерин ийин-биле айткан. Кем-херек үлгелеринге карааттыр турар 1019 кижини туткан. Оон мурунда кем-херек үлгүгөкеш, деп-деп, чаштып чоруп турган 357 кижини тудуп бажынаан. Операция үезинде 19879

хамаатыны административтиг тортаалга онааган.

Чурттакчы чоңа бар боочепсекти хынаанынын түннелинде, хөй-ле хажылышкыннарын илередип, 768 монгууну хавырган. Оон иштинден бүрүткел чок 94 боо илереттинген. Боочепсек шыгжаар 987 объектини хынааш, 8 боову, 3 чөпшээрди хурааган. 5345 сангыг окуту, 91 соок чепсекти хавырган.

Эң-не непергенги кем-херек үлгелерин наркотиктиг бүдүмелдер садары бооп арттышаны хыналда үезинде билдинген. Хурааттынган наркотиктиг бүдүмелдерниң хөйү ону херечилеп турар — 113 кг 859 грамм.

Шын эвес шингээткен 84 муң рубльды хыналда үезинде тылкан. Чижээлээрге, Чадана хоорайга бир херезден 3 уругун агаардан бодуңуң уруглары кылдыр документилер кылдыртып, пособие ап турганы билдинген.

Чурттаалга секторунче база улуг кичээгейни угландырып, 1221 бажын серилин, 11517 подвалдарын, 91593 объектилерин, 46828 квартираларын, 29426 бажынарнын, 3050 хөй-ниити черлерин хынаан. Бо хыналданы анаа-ла чорутпай, кончуп кичээгейлиг көрүп, хөй улус чыгыр черлерге дөңгө эжикилер кылдырып, ажык подвалдары шоочаларын хоорайнын ИХЭ-ни асканын демделгээр алаар. Ынчалза-даа чамдык подвалдарга демик эжикилер кылдырып болду-май барган. Чүгө дээрге база-ла акша-төгерикини чедип-пези. Бир подвал эжини кылдырарга, 200 рубль болур дээрзин ИХЭ-нин төлээзи чугаалады. Оон ынай чамдык подбездилерин чурттакчылары шупту чугаалашка, ниити эжиниң дем-биле кылдырып ап турары боттарыны эки дээр-зип, чаштып чоруп турган 357 кижини кудумчу-зунда бир подбездке үш ай

дургузунда 10 оорлашкын бүрүткеттинген турган болза, эжики кылдырган соонда, чагыс таарылга болганын ол чугаалады.

Операциянын чоруттувуд турарынын дугайында оперативтиг штаб хүнүнү-не хуралдап, ИХК-нин ажил-чорудулгазын дээштиг болду-рары-биле боттуг хемчеглер ап, отчетка кууду көргүзүлгелер болган кожууннар ИХК-лериниң начальтериниң илеткелдерин үргүлчү дымнап келген.

Республикада чурттакчы чоңуң айыл чок чоруну хандыраар дээш ап чорудуп турар хемчеглер бүгү талагы болгаш кончуп шыгыгы байдалда дээрзи үндүрүп полициязынын-даа, каайлы албанынын-даа төлээлериниң чугаазында билдинип кээр болду.

Журналистерниң салган айтырылгарына допчу харыларын эрге-хоойлу органның төлээлери боттарынын харылап турары адырнын айы-биле берген.

Манаа айтырыг, харыларын чамдызынын кол утказын дамчыдагы мындыг. Назы чептестер аразында кем-херек үлгелериниң көргүзүү өскөн. Ону хоорайнын ИХЭ-нин штаб начальниги Ю. Лицкевич школаларын ажилда-вайын турары-биле тайыл-бырдалды, бөлүгөжип алгаш үлгүгөкеш кем-херектер аразыңче үстүкү кластарын өөреникчилери кирип турар.

Республикада чүстүн меге долларлары көстүп келген деп, факт шын болган, оон ээзи сонгаартан келген, ыччангаш амыр истелге болуу ажилдап чорупкан. Хоорайга бир граната хавырган деп факт база шын. Ында-мында объектилерде чаштыр бүдүмел салдыган деп медээлерин чагызы-даа херек кырында бадькаттынмаан. ИХЯ-нын сайдынын оралакчызы, хөй-ниитиниң айыл чок чорук милициязынын начальниги Валерий Тарыма ындыг меге медээлер амыдызында бадькаттынмай-лаа турар болза, оон айылы болбас деп магалдыл бээр болду деп дээрзин чугаалады. Анаа чөпшээрешп арга чок. Серемчиде — хорамча чок.

Каң-оол САТ.

ЧУРТТАКЧЫ ЧОННУҢ САНЫНГА ХАМААРЫШТЫР

ТЫВАДА КАШ КИЖИ БАРЫЛ?

Бо чылдың төңчүзүнде Тываның бүгү чоңуңуң саны 311.100 кижжи чедер. Чоңуңуң саны болгаш составы салгалаларын солчуп, кижилерин ынай-бээр аржыктып турарында үргүлчү өскерлип турар.

Чоңуңуң сөөлгү чизези 1989 чылда болган. Эрткен он чылдың дургузунда чоңуңуң чайгаар ниити өзүлдөөн 2,3 муң кижжи болган. Бир эвес 1989 чылда чоңуңуң ниити өзүлдөөн 4,6 муң кижжи турган болза, 1998 чылда 1 муң, а төптү турар 1999 чылда 0,6 муң кижжи чедир баткан. 1998 чылда чоңуңуң чайгаар өзүлдөзү 1,6 муң турган болза, 1989 чылга денээрде, 3,6 катал эвээжээш. Бо-ла үеде ынай-бээр көшкөннериниң саны 2 катал эвээжээш. 1999 чылда чайгаар өзүлдө 5,8 катал эвээжээш илден апарган.

Республикада иштинге чоңуңуң көжүп чурттаары 1989 чылда 53 хуу турганында 1998 чылда 83 хуу чедир өскөн. Кызыл хоорайнын чоңуңуң саны кожууннардан көжүп келген кижилер-биле көвүдөп турар. Ол хирезинде чайгаар өзүлдө болгаш эскээр көжери эвээжээш.

Ажылдап турган бүдүрүлгелерин кызырганынын, тудуп эгелээп объектилерин ара соксактанынын, ажил чок кижилериниң санынын көвүдээнини, уругларын хоорай школаларына өөредип дээш күвээлдилерин көвүдээнинин түннелинде, көдээ черлериниң чурттакчылары Кызыл хоорай-да болгаш Каа-Хем суурда эндере көжүп келген.

Бөгүн республикада чоңуңуң "чажыт аргыжылгазы" көвү-

деп турары илерээн. Чижээ, Кызыл хоорайнын паспорт-чөпшээрел албанынын чоруткан хыналдазындан ап көөрге, Кызылда кирип бижитпезин 1698 хамааты, бажын дептеринден үндүр бижитпезин 263 уруг чурттап турары илерээн. Кызыл кожуунуң Каа-Хем суурда кирип бижитпезин 1197 хамааты, 3434 уруг чурттап турар. Кызыл хоорайнын чоңуңуң чүгө 66,6 хуузуң хынаан чүвө болганда, кирип бижилге чок чурттап турар хамаатыларын саны барык ийи катал өзе берип болуру илден-дир.

Кызыл хоорайда доктаамал чурттап турар чоңуңуң саны бо чылдың төңчүзүнде 99900 кижжи чедип болуу, а чажыттын чурттап турарларын кады алыр болза, 100 муң ажа бээр. Моон түннелинде школалар, уруглар садтары долган, күш-ажыл тыногуңуңа байдал дүшкүрдүп, чурттаалга бажынарны чедипшес, кем-херек үлгелериниң көвүдөп турарында социал-экомомиктиг айтырылгар чидигленип турар.

Устүнде айткан аргадан ангыда, көдээ чоңуңуң учедун көдээ чажырга черлериниң ажил-агы дептерлеринге база бүрүткөп турар. Командылап-чагырар башкарылганын үезинде кожуңу, суму чагыргаларынын талазында ажил-агы дептеринге бүрүткелди тодаргайлаарыңче улуг кичээгейни угландырып турган болза, амгы үеде бо ажилдык суларан, чамдык суму чагыргаларынын ажилдакчылары бо чугула херекти харысалга чок көрүп турар. Оон тодаргай чижээ, кожуңуң

нарнын, хоорайларын ХБАБ болгаш иштики херектер килдистериниң паспорт-чөпшээрел черлериниң медээлерин үндөйлөш, ТР-нин күрүне-ниң Статистика комитетиниң тургускашы чыл өтүдө-биле көдээ сумуларын берген медээлериниң карышкак бооп турары болур.

Кызыл кожуңуңа чоңуңуң саны ажил-агы дептеринде айтканын езугаар алырга, ТР-нин күрүне-ниң Статистика комитетиниң медээзинден 1,9 муң кижжи хөй бооп турар. Ажил-агы дептерлеринге көжүп келген, азы көжүп чоруткан кижилериниң санын тодаргай айтпай, документ чок кижилерин дугайында медээни ТР-нин күрүне-ниң Статистика комитетинге кири-бейн турарында будулгазыннар уңуп турар. Сут-Хөл кожуңуңа ажил-агы дептер-леринде кирген чоңуңуң саны Статистиканын күрүне коми-тетинде медээден 1,3 муң кижжи, Барыш-Хемчикте — 1 муң кижжи хөй болган. Каа-Хем болгаш Өвүр кожуңуң-нарда ажил-агы дептеринде айткан саннар Курстат-комитеттиң медээзинден дес-дараалаштыр алырга, 1,3 муң болгаш 1 муң кижжиге эвээш болган. Ынай-бээр көжүп турарларын, төртүтүнгөн уругларын, өлгөн кижилериниң учеду барык чок деп болур.

Россия Федерациязынын Чазаның 1999 чылдың сентябрь 22-де № 1064 доктаалын езугаар, 2002 чылдың октябрь 9-16 хүннере-ринде чорудар чоңуңуң чизези ындыг будулгазыннарны чайладыр.

Ынчангаш бо хуусаага чедир кожуңуңуң, хоорайлар чагыргаларынын бо талазы-биле харысалгалыг ажилдакчылары чоңуңуң санынын талазы-биле учетта чептестерин В. САТ, будурулгелериниң, чоңуңуң болгаш бажың ажил-агынын хынаарынын чизе килдизиниң начальниги.

